

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 5/2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 25 жовтня 2018 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків: ХІФТ, 2018. — Вип. 5. — 117, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

Євгеній ПугачовФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-ТЕРІОНІМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ 66**Світлана Руденко**ГЛЮТОНІМИ-АРТЕФАКТИ ТЕМПОРАТИВНОГО ЦИКЛУ «УКРАЇНСЬКА ЛІТНЬО-ОСІННЯ
ОБРЯДОВІСТЬ». 70**ЮВІЛЯРІЙ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ. 79****Світлана Єрмоленко**

У ЧАСІ Й НАД ЧАСОМ (РОЗДУМИ З НАГОДИ 100-РІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ) 80

Костянтин Голобородько

СЛОВО В ЛІНГВОСОФІЇ ПРОФЕСОРА ЛІДІЇ ЛИСИЧЕНКО 89

Лілія Петрова ОзельЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО Й ПОЧУТТЄВОГО В ХУДОЖНІХ
ТЕКСТАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О.Г. МУРОМЦЕВОЇ) 94**ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПЕДАГОГІКА 103****Олена Садоха, Наталія Варич**ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА ШКОЛА ДЖОНА ТЕЙЛОРА ҐАТТО Й СУЧАСНІ ОСВІТНІ ПОШУКИ
В УКРАЇНІ 104**Катерина Юр'єва**ПЕДАГОГ, НОВАТОР, ГУМАНІСТ: ПОГЛЯД З ВІДСТАНИ ЧАСУ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ В.О. СУХОМЛІНСЬКОГО). 107**ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ. 107****ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗБІРНИК 108**

Навіть побіжний погляд на історію академічної науки про українську мову, на окремі сегменти українського мовознавства, що актуалізовані за останні 50 років, спонукає до роздумів про внутрішні закони розвитку пізнання української мови, а також про екстралінгвальні чинники, які мотивують переструктурування, градацію знань залежно від викликів доби й запитів суспільства.

Досить важливий аспект для наукового осмислення таких складних феноменів, як національна мова, — це вибір оптимального співвідношення історії та сучасності в наукових пошуках, уміння вчених прогнозувати суспільну оцінку отриманих результатів дослідження. Незамінними в такому оцінюванні мають бути наукові дискусії з високим рівнем аргументації і культури.

Сьогодні активно обговорюємо питання про досягнення світового рівня наукових пошуків українських учених. Орієнтуючись на світові стандарти, прагнучи до них, маємо дбати й про те, щоб не розгубити, а зберегти й примножити досягнуте.

УДК 811.162.2'42

Костянтин Голобородько

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СЛОВО В ЛІНГВОСОФІЇ ПРОФЕСОРА ЛІДІЇ ЛИСИЧЕНКО

У статті здійснено аналіз лінгвософських поглядів професора Л. А. Лисиченко і визначено концептуальну роль мови у формуванні української свідомості. Прокоментовано такі аспекти наукових досліджень відомого мовознавця: вивчення семантичної структури слова та явища багатозначності, історико-філософське осмислення діалектної диференціації живих мов і діалектної лексики, аналіз компонентного складу лексичного значення, лексико-семантичних категорій як засобу формування мовної картини світу, виявлення кореляцій між одиницями концептуальної картини світу й словами як лінгвальними явищами, описані функції слова в художньому мовленні.

Ключові слова: *слово, лінгвософія, концепт, семантична структура слова, концептуальна й мовна картина світу, діалектна диференціація, художнє мовлення.*

WORD IN LINGUOSOPHY OF PROFESSOR LIDIYA LISICHENKO

The article analyzes Lingvosophical views of Professor L. A. Lisichenko on the word and conceptual role of the language in Ukrainian thinking. The study of the semantic structure of the word, phenomena of polysemy, historical and philosophical comprehension of the dialectal differentiation of lively languages and dialectal vocabulary, the component composition of lexical meaning, lexical-semantic categories as a means of forming the lingual world mapping, correlations between units of the conceptual mapping and words as linguistic phenomena, functions of the word in the artistic speech are commented on.

Key words: *word, lingvosophy, concept, semantic structure of the word, conceptual and lingual world mapping, dialectal differentiation, artistic speech.*

Наукова діяльність представниці Харківської філологічної школи, відомої української лінгвістки, доктора філологічних наук, професора Лідії Андріївни Лисиченко, є логічним продовженням мовознавчих концепцій і положень Л. А. Булаховського, Д. М. Овсяннико-Куликовського, О. О. Потєбні, І. І. Срезневського. Невипадково в науковій творчості Л. А. Лисиченко є статті про Леоніда Арсенійовича Булаховського [3], Ізмаїла Івановича Срезневського [5], Олександра Опанасовича Потєбню [10], монографія «Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції» [11]. Знакове місце посідає стаття «Лінгвософські ідеї О. О. Потєбні (предтеча сучасного вчення про мовну картину світу)» [8].

Термін *лінгвософія* та похідні від нього дедалі активніше входять у науковий дискурс. З одного боку, він перебуває в одному ряду з такими, як філософія мови, лінгвофілософія, з іншого боку, характеризується термінологічною автономністю. Щоправда, у низці довідників і довідкових видань термін *лінгвософія* відсутній, але його використання помітно активізується в працях українських мовознавців кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст.

У книжці «Актуальне інтерв'ю з мовознавцем» О. А. Сербенська наголошує, що сучасний розвиток наукових знань дає змогу вивчати мову та її аспекти різнобічно, і відзначає, що в науковий обіг увійшла ціла палітра назв із компонентом «лінгвістика»: психолінгвістика, соціолінгвістика, комунікативна лінгвістика, етнолінгвістика, нейропсихолінгвістика, лінгвонаціологія, інтерлінгвістика, паралінгвістика, пресолінгвістика, лінгвогеографія, лінгводидактика, лінгвостатика, лінгвогенетика та ін. [14: 5].

В інших монографічних працях і статтях зазначено про укорінення новітніх помежівних дисциплін — лінгвофольклористики, психолінгвістики, етнопсихолінгвістики, лінгвософії, філології (лінгволітературознавства), соціолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, антрополінгвістики, лінгвогеографії, лінгвогносеології, лінгвопраксеології, лінгвопалеонтології, лінгвокраїнознавства і т. н., що продукують крос-галузеве бачення тієї чи тієї проблеми.

В. В. Жайворонок оперує цим термінопоняттям, розмежовуючи поняття й концепт. «Якщо перше належить до сфери філософії і логіки, то другий є прерогативою лінгвософії» [1: 6]. Г. М. Сюта наголошує на необхідності застосування нових методик, що максимально орієнтовані на пізнання лінгвософії творів Кобзаря, їхньої понадчасовості, відкритості для різних поколінь українців. [15: 66]. Використовують цей термін у своїх працях Т. М. Агібалова, Н. В. Бондар, С. Я. Ермоленко, О. Є. Єфіменко, В. Л. Іващенко, О. С. Кюмар, О. М. Присяжнюк, П. О. Селігей, Ю. О. Шепель.

Лінгвософія постає поряд із мовознавством і може бути буквально потлумачена як мовомислення, мовомудрість. Лінгвософія — це дисципліна пізнання мовомисленнєвого процесу в широкому розумінні. Конкретизоване тлумачення терміна наведемо так: *лінгвософія* — дисципліна на межі лінгвістики, психології, філософії, яка вивчає природу взаємозв'язків мислення, мови й мовлення.

Центральне місце в лінгвософії професора Лідії Лисиченко належить лексиці, слову. У монографії «Лексико-семантична система української мови» [6], автор зазначає: «Слово є одиницею, яка тісно пов'язана з усіма рівнями мови й в кожному з них може бути предметом аналізу в окремому аспекті» [6: 6]. Автором наукової праці проведено аналіз поглядів на слово та його дефініції, сформульовані В. В. Виноградовим, М. А. Жовтобрюхом, Ф. де Соссюром, Г. А. Уфимцевою, Д. М. Шмельовим. Професор Л. А. Лисиченко коментує наявні підходи до питання про лексичне значення слова, наводячи такі думки: «Зокрема М. Мюс пише,

що ми не знаємо, що таке значення: «Ми тільки знаємо, що значення є, існує. Ми не можемо дати йому жодного визначення. Проте всі мовознавці мають на увазі наявність значення і працюють із ним. Оскільки інакше навіть би існувала мова, якщо не для передачі значень» [16]. Таке ставлення, коментує Л. А. Лисиченко, до значення слова впливає з недостатньої розробленості питання й у жодному разі не може задовольняти дослідників, оскільки воно відволікає від пошуків розв'язання проблеми [6].

Другий підхід полягає в тому, що слово не має власного значення, а є тільки «ключем» для розв'язання певної ситуації; те, що називають значенням, міститься не в слові, а поза ним. Ця позиція неодноразово піддавалася справедливій критиці й спростуванню, та й самі її автори, зокрема, Л. Блумфільд, не завжди були послідовними у своїх твердженнях.

Переважає більшість лінгвістів, зокрема й ті, що відмовляються від розкриття поняття «значення слова», не тільки визнають, що слово є двосторонньою одиницею, якій властиве не тільки звучання, а й значення, але й вважають, що значення відіграє важливу роль у відображенні позамовної дійсності.

Одне з найдавніших визначень сутності лексичного значення виникло в результаті ототожнення або надмірного зближення явищ мови й мислення й, відповідно, категорій мови й логіки. Згідно з такою логіцистичною точкою зору, значення слова дорівнює поняттю, яке воно виражає («значення слова є поняття, а поняття — це значення слова»), або ж значення слова розуміють як відношення між словом і поняттям. При ототожненні лексичного значення з поняттям, по-перше, на задній план відсувається зв'язок поняття й значення слова з позамовною дійсністю й з домовним знанням про неї, які в них нерідко по-різному виражаються, а також визнається несуттєвою відмінність у змісті поняття, з одного боку, і значення слова, з іншого, знімається питання про своєрідність мови як засобу спілкування й формування та вираження думок про специфіку окремих мов.

У XIX столітті психологізм у царині семасіології викликав спроби розкрити лексичне значення через уявлення як еквівалент значення. Авторі, які характеризують значення слова через уявлення, на думку Л. А. Лисиченко, не враховують узагальнювальної ролі слова. Крім того, така оцінка значення, як і розкриття його тільки через поняття, є однобічною й не приймає складних зв'язків значення з явищами й домовними уявленнями про них, а також його внутрішньомовних характеристик, яким належить важлива роль у формуванні значення.

Авторі третього типу визначень, стверджує Л. А. Лисиченко, вважають, що значення слова розвивається через його предметну віднесеність. Таку думку обстоюють С. К. Огден і Й. А. Річардс, які зводять лексичне значення до відношення між словом і предметом. Висловлювалася ця позиція й в окремих працях інших лінгвістів. Таке розуміння й тлумачення недостатнє тому, що значення слова значно складніше за це відношення, воно утворюється внаслідок абстрагування від рис окремих предметів, явищ і навіть їх груп, предметна віднесеність є тільки певним компонентом значення, який реалізується, виходить на перший план у мовленні, а не дорівнює всьому змістові значення [6].

Із виникненням структуралізму, який розглядає мову як замкнену знакову систему, усі елементи якої пов'язані внутрішньомовними відношеннями, з'явилися спроби й лексичне значення слова визначити тільки через його дистрибутивні зв'язки. Так, Е. А. Найда писав: «Єдиний спосіб визначити значення слова — *charge* — це описати (звичайно ілюструючи словосполученнями і реченнями)

його дистрибуцію» [17: 82]. Спроба визначити лексичне значення тільки через дистрибутивні зв'язки є односторонньою.

У кожному із визначень (через поняття, уявлення, предметну віднесеність, дистрибутивне оточення) було раціональне зерно, але кожне з них враховувало переважно одну сторону значення, один зв'язок його. Насправді ж слово є поліфункціональною мовною одиницею. Значення слова є явищем складним і багатогранним.

Професор Л. А. Лисиченко виявляє складну залежність між такими групами слів, як антоніми, синоніми, багатозначні слова; коментує, як лексико-семантичні варіанти багатозначного слова вступають в антонімічні взаємини з різними словами, формуючи спільний семантичний простір. Не позбавлені дослідницької уваги в монографії такі категорії, як тематичні й лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, що мають свої особливості й властивості. Аналізуючи внутрішню структуру цих макросистем, визнаючи їхню самотність, учена наголошує на системних зв'язках у лексиці, окреслює специфічні ознаки цієї системи, аргументовано представляє їх у мові.

Вагоме місце в лінгвософії Л. А. Лисиченко посідають дослідження семантичної структури слова в українській мові. Статті, докторська дисертація й монографія стали вагомим внеском у закладання теоретичного й поняттєвого підґрунтя для опису лексико-семантичної системи української мови й семантичної структури слова. За словами професора П. Ю. Гриценка, ці праці засвідчили, що українська мова охоплена лексикологічним вивченням і має перспективи цілісного лексикологічного опису її словникового складу [13: 10].

Л. А. Лисиченко поклала початок системному дослідженню української лексикології в теоретико-практичному аспекті, застосовує термін «топологічна структура слова», що характеризує його за кількістю ЛСВ, за особливостями їх внутрішньої організації, типами зв'язків, окремих значень із позамовним рядом. При цьому вчена зазначає, що топологічна структура «є явищем історично відносним, тому вона може розглядатися як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті [6: 11]. Основною одиницею лексичної системи, за Л. А. Лисиченко, є значення слова, що в структурі багатозначної лексеми реалізовано лексико-семантичними варіантами — ЛСВ. Структурно воно є складною одиницею, у якій взаємодіють компоненти, що виявляють різнорівневі кореляції між мовою та інтелектуальним й емоційним світом мовця.

У монографії «Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти» [2] здійснено аналіз поняттєвої структури лексеми виявляє лінгвальні особливості відношень між значеннями та їхній зв'язок із логічними категоріями тотожності, суміжності, перехресності, включення. Досліджуючи епідигматичні відношення в багатозначній лексиці, авторка докладно охарактеризувала їх допоміжну, смислову й логічну структуру, зокрема дійшла висновку, що процеси метафоризації, метонімізації відбивають не тільки динамічні процеси в розвитку лексичного значення, а є й синхронічним зв'язком, на якому тримається семантична структура лексеми, забезпечується її тотожність. Виходячи у вивченні лексико-семантичної системи за межі лексеми, дослідниця характеризує синонімічні, антонімічні зв'язки на рівні ЛСВ, що дозволяє їй не тільки ширше, а й більш глибоко поглянути на внутрішньосистемні й міжсистемні кореляції в семантиці лексем, а зрештою, і в лексичній системі [2].

Монографія «Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз» [4] є водночас і лінгвістичним поглядом на діалекти української мови регіону (сфера

лінгвогеографії), й узагальненням, систематизацією наукових спостережень у царині діалектології, а також спробою історико-філософського осмислення діалектологічної диференціації живих мов і діалектної лексики. Діалект Л. А. Лисиченко розглядає як історичну категорію, як мовний субстрат, що виникає на певному етапі формування етносу й мусить або стати основою для формування мови народності чи нації, або влитися в єдину мову народу, отже зникнути. Але це зникнення, на думку вченої, не є витисненням діалекту з мовної системи завдяки впливу літературної мови, насамперед ідеться про діалектичну взаємодію між говорами й літературною мовою як поступову інтеграцію діалектних слів у єдиний народний лексикон, єдину мову.

Професору Л. А. Лисиченко належить теоретичне осмислення категорій мовної й концептуальної картин світу в українській лінгвістиці. Цьому присвячені й наукові статті, і монографія «Лексико-семантичний вимір мовної картини світу» [7], у якій проаналізовано й розмежовано такі категорії, як *поняття, слово, концепт, концептуальна й мовна картини світу*. У мовній картині світу дослідниця виокремлює три рівні: домовний (ментальний), концептуальний (логічний) і власне лінгвальний, що перебувають у взаємодії, створюють ту єдність, яку й називають мовною картиною. Особливу увагу в монографії Л. А. Лисиченко приділено семантичним аспектам слова як складника мовної картини світу, зокрема аналіз компонентного складу лексичного значення, лексико-семантичних категорій як засобу формування мовної картини світу, встановленню кореляцій між одиницями концептуальної картини світу й словами як лінгвальними явищами.

У теорії Л. А. Лисиченко сформовані засади визначення рівнів співвідношення між позамовною й мовною картинами світу, подається поняття концептуальної й мовної картин світу, зазначаються етапи формування картини світу людини, виокремлюються особливості вивчення мовної картини світу в діахронії, починаючи від «Слово о полку Ігоревім». Особливого значення набувають дослідження мовної картини Г. С. Сковороди, Миколи Хвильового, А. Ю. Кримського, В. І. Самійленка. Ідея Л. А. Лисиченко про встановлення психологічного типу поета на підставі аналізу мовної та позамовної картин світу набуває подальшого наукового опрацювання [9].

У монографії «Ці невичерпні глибини мови» [12] приділено увагу питанню взаємозв'язку психологічного й лінгвального у формуванні мовної картини, зокрема вплив психологічних основ людини на мовну організацію її дискурсу. Як маніфестує Л. А. Лисиченко, «українська мова — це не лише поезія й пісня, але й закони, урядові документи міждержавного спілкування, наукові праці з усіх галузей знання, <...> вона вільно функціонує в сучасних засобах комунікації й управління, має достатню термінологію в усіх сферах науки, техніки, мистецтва та ін., <...> вона сьогодні знана, шанована у світі і не тільки за красу і милозвучність» [12: 17].

Таким чином, у лінгвософії професора Л. А. Лисиченко слово має таке смислове наповнення: *слово — значення, слово — елемент мовної картини світу, слово — вербалізатор концепту, слово — українське, слово — діалектне, слово — багатозначне, слово — психологічне, слово — індивідуальне, слово — соціальне, слово — художнє*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 51–53.

2. Лисиченко Л.А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти. Наукова монографія. Харків: Видавнича група «Основа», 2008. 272 с.
3. Лисиченко Л.А. Булаховський Леонід Арсенійович. *Літературна Україна: Довідник*. Харків: Майдан, 2007. С. 50–51.
4. Лисиченко Л.А. Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз: Монографія. Харків: Монограф, 2014. 147 с.
5. Лисиченко Л.А. Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880). *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Харків, 2012. Вип. 23. С. 3–9 (у співавторстві з Т.Ю. Лисиченко).
6. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. Видання друге, доповнене. Харків: ХНПУ, 2006. 150 с.
7. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Монографія. Харків: Видавнича група «Основа», 2009. 192 с.
8. Лисиченко Л.А. Лінгвософські ідеї О.О. Потебні (Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу). *Мова у професійному вимірі*. Харків, 2006. С. 3–7.
9. Лисиченко Л.А. Мова і психологічний тип поета. *Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Харків: ОКО, 1996. С. 234–239.
10. Лисиченко Л.А. Олександр Потебня — засновник вітчизняної лінгвістики. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2006. № 35 (III). С. 10–12.
11. Лисиченко Л.А. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. — Харків: Видавництво «НТМТ», 2015. 232 с. (у співавторстві з Лисиченко Т.Ю.).
12. Лисиченко Л.А. Ці невичерпні глибини мови: Наукова монографія. Харків: Видавнича група «Основа», 2011. 308 с.
13. *Лідія Андріївна Лисиченко: Бібліографія / НАН України. Інститут української мови*. Автори вступ. статті С.І. Дорошенко, О.О. Маленко, упоряд. бібліограф. І.С. Богданова, Т.Ю. Лисиченко. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2018. 104 с. ілюстр. (Бібліографія вчених України).
14. *Сербенська О.*, Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. К.: Видавничий центр «Просвіта», 2001. 112 с.
15. *Сюта Г. М.* Поетика і прагматика Шевченкових цитат у сучасній українській мові *Українська мова*. 2017. № 2. С. 66–75.
16. Mues Lant Zum Sats. Heidelberg. 1964. с. 12.
17. Nida E. A. Analisis of Meaning and Dictionary Making. International Jornal of Amerlcan lingistics. Кн. 24. 1958. № 4. С.-82.

УДК 811.161.2373.23

Лілія Петрова Озель

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО Й ПОЧУТТЕВОГО В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О.Г. МУРОМЦЕВОЇ)

Стаття присвячена 80-річному ювілеєві відомого мовознавця, доктора філологічних наук, професора Ольги Георгіївни Муромцевої, педагога й громадського діяча, авторитетної постаті Харківської філологічної школи й української лінгвістичної науки.